

‘De echt was al zeer veranderd’

Irène Théry over de afgelopen kwarteeuw (homo)huwelijk en afstamming¹

Pol van de Wiel*

1. Inleiding

In de openingsregels van haar boekje *Mariage et filiation pour tous. Une métamorphose inachevée* uit 2016 schrijft Irène Théry:

‘De [Franse, PvdW] wet van 17 mei 2013, die het huwelijk en adoptie openstelt voor stellen van hetzelfde geslacht, is van historische betekenis. (...) Maar de politici die voor het *mariage pour tous* waren, hebben zich in het algemeen afzijdig gehouden van de inhoudelijke problematiek (...) [en] de betekenis van het project in extreme mate gebagatelliseerd, door te verklaren dat het openstellen van het huwelijk voor homostellen “niets zou veranderen” voor de overgrote meerderheid van de bevolking. Hoewel dit natuurlijk werd gezegd om de gemoederen tot gebaren te brengen, werd daarmee het tegenovergestelde bereikt. (...) Want iedereen voelde wel aan dat de hervorming iets anders behelsde dan “toegang” van homoseksuelen tot een onveranderd huwelijk: namelijk een ware herdefinitie van de huwelijksinstitutie voor iedereen.’

In zesentwintig landen wereldwijd is het vandaag de dag voor twee personen van hetzelfde geslacht mogelijk met elkaar te trouwen. Nederland had in 2001 de primeur, Oostenrijk is sinds 1 januari 2019 de voorlopig jongste loot aan de stam, en Taiwan en Costa Rica zullen zich tevens bij de club gaan voegen, na een uitspraak van hun Hoogerechtshof. Hoewel het in sommige landen natuurlijk totaal ondenkbaar is en blijft, is het aannemelijk dat het fenomeen ook elders voet aan de grond zal krijgen. Wat is de betekenis van het proces waardoor – sinds het begin van het millennium en in een toenemend aantal (westerse) landen – het huwelijk is opengesteld voor personen van gelijk geslacht? In wat volgt wordt gepoogd die vraag te beantwoorden aan de hand van het werk van de Franse rechts- en gezinssociologe Irène Théry (geb. 1952) – in boekvorm of artikelen in het maandblad *Esprit*, waarvan zij sinds 1989 in het redactiecomité zit. Théry houdt zich sinds enkele decennia onder andere bezig met de veranderingen

* Pol van de Wiel is promovendus rechtsfilosofie aan de juridische faculteit van de Radboud Universiteit Nijmegen. E-mail: P.vandeWiel@jur.ru.nl.

van en binnen het huwelijk. In de loop der jaren is haar visie op dat instituut en – zo zullen we zien, daarmee onvermijdelijk verbonden – de afstamming op een fundamenteel punt gewijzigd. Volgens haar heeft de echtverbintenis de afgelopen halve eeuw, en in het bijzonder de laatste twintig jaar, ingrijpende, zij het soms onopgemerkte transformaties ondergaan. Daardoor is enerzijds verklaarbaar dat homoseksuelen het instituut eerder niet, maar tegenwoordig wel opeisen, en anderzijds is openstelling van het huwelijk logisch en rechtvaardigbaar geworden. In plaats van te denken dat het ‘eeuwenoude instituut huwelijk’ ineens, uit het niets, is opengesteld voor homoseksuelen, is het zinvoller een poging te doen om, in Théry’s woorden, ‘de historische reikwijdte van de omwenteling [met betrekking tot het huwelijk, PvdW] te peilen die voor onze ogen plaatsvindt’.² Théry overdenkt en becommentarieert de Franse ontwikkelingen, maar haar ogenschijnlijk simpele doch leerzame stelling gaat evengoed op voor andere westerse landen: het huwelijk was al zeer veranderd op het moment dat voor het eerst werd opgeroepen om het open te stellen voor koppels van hetzelfde geslacht.³ Cruciaal in die omwenteling, zo benadrukt ze op verschillende plekken in haar werk, is de definitieve doorbraak van de gelijkheid tussen man en vrouw als kapitale waarde in onze samenlevingen. Voor het huwelijk is dat feit van groot belang: waar de kern van die verbintenis eerder, naar het woord van de grote Franse civilist Jean Carbonnier (1908-2003), het vaderschapsvermoeden was, is geleidelijk de band als zodanig tussen twee partners steeds centraler komen te staan. Théry is pas na enige tijd bij dat inzicht uitgekomen. In 1998 schreef ze op verzoek van de linkse regering-Jospin een rapport over koppels, afstamming en ouderschap. Hoewel nadrukkelijk voorstander van juridische erkenning van homostellen in de Code Civil, was ze in 1999 ronduit kritisch over de creatie van een *Pacte civil de solidarité* (afgekort: PACS; een soort geregistreerd partnerschap). Théry zelf was destijds tegenstander van het homohuwelijk. Waarom ze dat was en waarom ze van mening is veranderd, beschrijft ze heel precies in een beknopt artikel uit februari 2013, kort voordat het Franse parlement met het *mariage pour tous* zou instemmen: ‘Le mariage a déjà changé’. Maar Théry houdt zich zoals gezegd al dertig jaar met de problematiek bezig. Om recht te doen aan de context en de ontwikkelingen van haar gedachten dienen we om te beginnen terug te gaan naar een belangrijke publicatie van haar uit de eerste helft van de jaren negentig.

2. De vaststelling van het ‘démariage’

In 1993, twee decennia voordat openstelling van het huwelijk voor personen van gelijk geslacht in Frankrijk een feit zou worden, verschijnt van Théry het boek

Le démariage. Justice et vie privée ('De onthuwelijking. Recht en privéleven'). In de inleiding wordt duidelijk gemaakt dat de titel van het werk geen neologisme van haar is, maar al veel langer bestaat: ze citeert Jean Carbonnier die schrijft dat de hertog van Sully het woord (dan gespeld als 'desmariage') eind zestiende eeuw gebruikte in verband met de noodzaak het kinderloos gebleven huwelijk van de Franse koning Hendrik IV met koningin Margot te ontbinden. Théry zelf geeft de term echter de volgende, precieze betekenis:

'(...) het huwelijk valt niet meer natuurlijkerwijs samen met het menselijk universum van onze samenlevingen, het is een subjectieve ervaring geworden; ervoor kiezen of het verbreken [is] een zaak van het individuele geweten. Deze ontwikkeling, die de definitie als zodanig van het privéleven ingrijpend verandert, noemen we het *démariage*.'

Anders gezegd:

'Het *démariage* betekent niet het einde van het huwelijk, net zomin als de deconfessionalisering [*laïcisation*] van de samenleving het einde van de religie betekende. Er wordt nog steeds veel getrouwd (...) Maar het gaat hier niet om cijfers (...) Vanaf het moment dat de huwelijksverbintenis niet meer het gemeenschappelijke referentiepunt is waarmee de samenleving een koppel, een gezin of verwantschapsbanden instelt, kan die verbintenis niet meer haar symbolische rol spelen en kan het huwelijk niet meer "het beeld dat een samenleving van haar eigen volmaaktheid scheidt" belichamen.⁷⁴

Het boek bevat vier delen, een historisch deel over de periode vanaf de Franse Revolutie en de geboorte van het burgerlijk huwelijk, en drie delen over het *démariage*, waarvan de aanvang in 1978 wordt gedateerd. Het *démariage* kan worden beschouwd als de (voorlopig²) laatste etappe van een langdurig proces dat we de secularisering van het huwelijk kunnen noemen en dat werd ingezet door de 'revolutie' van art. 7 van de Franse Grondwet van 1791: 'De wet beschouwt het huwelijk slechts als burgerlijke overeenkomst [*contrat civil*]'. Théry aarzelt niet de creatie van het burgerlijk huwelijk te betitelen als het moment waarop het familierecht de moderniteit binnengaat.⁵ De vraag die destijds onmiddellijk opduikt, is of de overeenkomst, net als andere, kan worden ontbonden of niet – de vraag naar de (on)mogelijkheid van echtscheiding dus. Aangezien het huwelijk een *burgerlijk* huwelijk is geworden, ofwel een staatsinstitutie van een moderne, op mensenrechten gegronde republiek, formuleert Théry de vraag waarover vanaf 1791 heftige en fundamentele debatten plaatsvinden als volgt: 'Is het "natuurlijkste" van alle samenlevingsverbanden [*sociétés*], het gezin, verenigbaar met de verklaring van de individuele rechten van vrijheid en gelijkheid?'⁶ Aanvankelijk besluiten de revolutionairen echtscheiding mogelijk te maken, op grond

van de Mensenrechtenverklaring van 1789 en het daarmee samenhangende idee dat het huwelijk op (voortdurend!) instemming moet zijn gebaseerd. De Code Civil van 1804 behoudt echtscheiding (zij het onder veel strengere voorwaarden), maar de Restauratie schaft haar af en zij keert pas in het jaar 1884 terug, overigens onder nog striktere condities dan in 1804. Het is van belang in te zien dat het tijd en moeite heeft gekost voordat men beseftte dat er met de secularisering van het huwelijk iets fundamenteels en blijvends is veranderd in de betekenis van de institutie. In zekere zin zijn in de beweging waarmee de staat zich het huwelijk toe-eigent overigens al elementen te vinden van Théry's omschrijving van het *démariage*.

Toch blijft de huwelijksinstitutie nog lang de norm voor seksualiteit en voortplanting. Niet verrassend: in de eerste regels van het tweede deel noemt Théry noemt de jaren zestig als het tijdperk waarin alles begint te schuiven. De Franse hervorming van de echtscheiding (1975), waarin werd geregeld dat deze door wederzijdse instemming tot stand kon komen, wordt door Théry als de laatste wet van het tijdperk van het huwelijk (*temps du mariage*) betiteld. Op dat moment verkeerde men overigens nog in de veronderstelling dat de huwelijksinstitutie floreerde. Théry citeert uit parlementaire debatten van mei 1975, waarin de toenmalige Franse minister van Justitie en een socialistische afgevaardigde tevreden en zelfverzekerd vaststellen hoe aantrekkelijk het huwelijk is, hoe hoog het huwelijkscijfer ligt en hoezeer de voortplanting binnen het huwelijk plaatsvindt. Théry voert die citaten op om te laten zien hoe groot het geloof in de institutie op dat moment nog was – we zijn het gezien de ophanden zijnde omwentelingen misschien gaan vergeten. Misschien kon de hervorming wel *juist daardoor* worden gerealiseerd: het huwelijk stond er immers prima voor en zou toch niet aan het wankelen (kunnen) worden gebracht...⁷

In het tweede tot en met het vierde deel van het boek staat niet het huwelijk als zodanig centraal, maar uitwerkingen van het *démariage* in de periode 1978-1993, zoals het belang van het kind en de verschillende aspecten van echtscheidingsprocedures. Waarop mondt het *démariage* uit? In de conclusie van haar boek gaat Théry in op het in 1992 ingediende (maar niet in behandeling genomen) wetsvoorstel om een geregistreerd partnerschap (*contrat d'union civile*) in te stellen, bedoeld voor zowel homoseksuelen – een groep die dan juist hard is getroffen door de aids-epidemie en naar juridische zekerheid snakt – als heteroseksuelen, als alternatief (voor het) huwelijk. Ze toont zich er sceptisch over, vooral omdat de zwakkere partij bij scheiding minder juridische waarborgen heeft dan binnen een huwelijk. Beter zou het volgens Théry zijn op andere, directere manieren de rechten van homoseksuele stellen te versterken dan via het partnerschap. Bovendien stipt ze nog een ander aspect aan: 'Elke verbintenis

drukt tevens de ongrijpbare, maar wezenlijke symboliek van de band en van de tijd uit. Het huwelijk is voor een koppel een manier de tijd het hoofd te bieden, om bij voorbaat hun intentie tot duurzaamheid kenbaar te maken door die intentie in institutionele vorm te gieten; dit heeft veel betekenis, net zoals het vaderschapsvermoeden geïmpliceerd in het huwelijk dat heeft.⁷⁸ De laatste zinsnede is een belangrijke, zoals we nog zullen zien. Over het idee of de mogelijkheid van een huwelijk tussen homoseksuelen is in het boek overigens nog niets te vinden.

3. Ontkoppeling van huwelijk en afstamming

In een artikel in *Esprit* eind 1996 over de veronachtzaming van het instituut ‘gezin’ behandelt Théry een belangrijk fenomeen dat is gelieerd aan het *démariage* maar nog niet als zodanig was onderzocht in haar gelijknamige boek: de ontkoppeling van huwelijk en afstamming. Waar de echtverbintenis de afstamming eeuwenlang dwingend en exclusief regelde, is het aantal kinderen zonder getrouwde ouders sinds de jaren zeventig flink toegenomen. Daardoor worden we gedwongen over huwelijk en afstamming afzonderlijk na te denken. Wat is de afstamming eigenlijk? Théry onderscheidt drie componenten: een biologische, waarbij de feitelijke vraag eenvoudigweg is welke man en vrouw het kind hebben verwekt; een huishoudelijke [*domestique*], waarbij de opnieuw feitelijke vraag is onder wiens of wier dak het kind woont en wie voor hem of haar zorg draagt; en ten slotte een genealogische ofwel juridische component, waarbij de niet-feitelijke vraag is wie het recht als ouder(s) aanwijst. Een van de effecten van het *démariage* is dat de drie dimensies los van elkaar komen te staan, terwijl deze vroeger juist binnen het huwelijk verstrengeld waren – verwekkers, opvoeders en juridische ouders waren dezelfde of werden althans geacht dat te zijn. Théry legt uit: ‘Vandaag vergeet men dat het huwelijk in het geheel niet kan worden gereduceerd tot het koppel, maar in onze geschiedenis op de eerste plaats de spil is van de maatschappelijke en symbolische constructie van de afstamming. Zoals Jean Carbonnier in herinnering riep: ‘de kern van het huwelijk is niet het koppel, maar het vaderschapsvermoeden.’ De fundamentele functie van het huwelijk was het van tevoren aanwijzen van de echtgenoot als de vader van de kinderen die de vrouw op de wereld zou zetten. *Pater is est quem nuptiae demonstrant*: de vader is degene die door het huwelijk wordt aangewezen.’⁷⁹ Het huwelijk was altijd de institutie die de drie componenten verenigde door de genealogische component dwingend en exclusief te regelen, maar op het moment dat een toenemend aantal kinderen buiten het huwelijk wordt geboren en een groeiend aantal ouders geen gezin meer vormen, rijst de vraag

naar de ‘echte’ ouder van het kind. Is dat eerder de verwekker of de opvoeder, eerder de opvoeder of de juridische ouder? Deze kwestie dringt zich natuurlijk extra scherp op wanneer (on)getrouwde stellen met kinderen uit elkaar gaan en nieuwe partners met kinderen krijgen, en/of met hen nieuwe kinderen krijgen. Volgens Théry bestaat de hardnekkige neiging het vraagstuk met een feitelijk, ‘biologisch’ antwoord af te doen, maar zij kiest zelf nadrukkelijk voor een andere weg: in het tijdperk van het *démariage* is het veeleer de *daad van erkenning* van een kind die een ouder tot een ouder maakt en bepalend is voor de afstamming. In het verlengde van die constatering benadrukt Théry bovendien het blijvende belang van het gezin dat, hoewel in een toenemend aantal gevallen ‘gebroken’ of opnieuw samengesteld, volgens haar kan worden gezien als een *institutie die de tijd construeert*.¹⁰

En verder, opnieuw: over homo-ouderschap of -huwelijk wordt niet gesproken.

4. *De stappen richting een ‘Pacte civil de solidarité’*

Dat laatste gaat veranderen wanneer op 1 juni 1997 Frans links onder leiding van Lionel Jospin een meerderheid behaalt bij de door president Chirac vroegtijdig uitgeschreven parlementsverkiezingen. In de aanloop daarnaar eist een homo-organisatie – AIDES, opgericht en voorgezeten door Daniel Defert, partner van Michel Foucault tot diens overlijden aan aids in 1984 – voor het eerst openstelling van het huwelijk voor homoseksuelen op.¹¹ Na de verkiezingen barst een debat los over wat de nieuwe meerderheid precies dient te gaan voorstellen en in juli wordt een wetsvoorstel ter invoering van een *contrat d’union civile et sociale* ingediend. In oktober publiceert Théry een artikel waarin ze de wetsvoorstellen van 1992 en juli 1997 analyseert. Net als in *Le démariage* uit ze haar reserves: een serieus probleem is volgens haar dat de voorstellen de gelijkheid en de universaliteit van het met de Franse Revolutie in het leven geroepen burgerlijk huwelijk ondermijnen.¹² Dat weerhoudt Théry er overigens niet van scherp positie te kiezen vóór juridische erkenning van samenwonende homostellen – en overigens ook van bewust ongetrouwd samenwonende heteroseksuele stellen – en vóór een specifiek samenlevingscontract voor homoseksuelen (*contrat de vie de couple*). Maar voor de echtverbintenis houdt ze halt: ‘(...) het huwelijk is niet de institutie van het koppel, maar *de institutie die het geslachtsverschil en het generatieverschil met elkaar verbindt*. (...) ook al kunnen er vandaag de dag natuurlijke gezinnen op basis van onwettige afstamming worden gevormd, de huwelijksinstitutie houdt de herinnering levend aan de tijd waarin zij de enige grondslag van het gezin was. Ophouden het huwelijk als de institutie van het geslachtsverschil te zien zou

betekenen de oeroude verbinding tussen het koppel en de afstamming ter discussie stellen.’ Om iets verderop ondubbelzinnig duidelijk te maken: ‘(...) de reden waarom homostellen geen toegang tot het huwelijk hebben is dat het de institutie is die het geslachtsverschil bij de symbolische orde doet aansluiten, door koppel en afstamming met elkaar te verbinden (via het vaderschapsvermoeden, enzovoort).’¹³

Het wetsvoorstel van juli 1997 blijft voorlopig een voorstel. In februari 1998 ontvangt Théry een brief van Minister van Justitie Élisabeth Guigou en Minister van Werkgelegenheid Martine Aubry, waarin ze haar schrijven ‘U weet beter dan wie ook dat het gezin voortbestaat maar tegelijkertijd verandert. Het blijft een fundamenteel oriëntatiepunt. (...) de regering wenst [op het gebied van gezinszaken, PvdW] een ambitieus beleid te voeren, dicht bij de werkelijkheid, zonder taboes’, alvorens Théry om een persoonlijke overdenking over tal van gezinskwesties te vragen.¹⁴ Vier maanden later ligt er een rapport: *Couple, filiation et parenté aujourd’hui. Le droit face aux mutations de la famille et la vie privée*. Wat over het huwelijk wordt gezegd, sluit aan bij de in *Le démariage* geformuleerde gedachten: het is een zaak van het individuele geweten geworden. De huwelijksformule van civilist Carbonnier duikt opnieuw op. Bovendien vermeldt Théry dat reeds meer dan de helft van de eerstgeborenen buiten het huwelijk ter wereld komt, dat in de overgrote meerderheid van die gevallen de ouders koppels zijn die een gezin wensen te stichten en dat het reeds symbolisch geworden onderscheid tussen wettige en natuurlijke kinderen zijn betekenis heeft verloren, dat ze dus voorstelt af te schaffen.¹⁵ Zoals uit het voorgaande te verwachten viel, stelt Théry voor niets te veranderen in de titel die het huwelijk regelt, maar spreekt ze zich uit voor juridische erkenning van bewust ongetrouwd samenwonende heterostellen en van samenwonende homostellen (*concubinage hétérosexuel/homosexuel*) – dat laatste zou volgens haar ‘à l’honneur de notre pays’ zijn.¹⁶ Belangrijk: het gaat hierbij om erkenning van de *feitelijke situatie van samenwonen* die juridische gevolgen moet hebben; Théry doet geen voorstellen tot het instellen van een of ander samenlevingscontract.

In de zomer van 1998 komt de wetscommissie met een nieuw voorstel, zij het nu onder een nieuwe naam: *Pacte civil de solidarité* (PACS). De wet wordt in stemming gebracht, maar wederom zonder succes, net als in de zomer van 1997. Wanneer de wet, na een hele reeks belangrijke aanpassingen, uiteindelijk is aangenomen in oktober 1999, analyseert Théry in een lang, zeer kritisch artikel de gang van zaken.¹⁷ Het PACS is volgens haar problematisch omdat twee fundamentele vraagstukken door elkaar heen lopen: juridische erkenning van homostellen, maar ook de omwentelingen van het heterokoppel (toename van het ongetrouwd samenwonen, devaluatie van het aanzien van het huwelijk, steeds meer echtscheidingen, enzovoort).¹⁸

Omdat noch werkelijk voor het een, noch voor het ander werd gekozen, draaide het eindresultaat, het PACS, uit op drie paradoxen: ten eerste werd pas op het laatste moment een artikel in de Code Civil opgenomen waarin samenwonende stellen van gelijk geslacht worden erkend (wat Théry overigens als een verworvenheid beschouwt; ze stelde het voor in haar Rapport). Ten tweede betekent de introductie van het PACS dat de juridische positie van samenwonenden in het algemeen verslechtert: hoewel hun samenlevingsverband in de overgrote meerderheid van de gevallen een bewuste en positieve keus is, zal dat in rechte ten opzichte van het huwelijk devalueren nu er een ‘tussenvorm’ bij is gekomen – tussen huwelijk en ongetrouwd samenwonen. En ten derde is het PACS zelf een halfbakken en dus tweederangs instituut: in plaats van een specifieke en juridisch volwaardige vorm voor homostellen in het leven te roepen, is geopteerd voor een pact dat ook openstaat voor hetero’s. Maar voor die laatsten gaat het om een ‘mariage-bis’ dat het universele karakter van het burgerlijk huwelijk ondermijnt, en bovendien is het PACS slechts een materiële goederenunie die op het gebied van bijvoorbeeld het erfrecht duidelijk inferieur aan het huwelijk is. Kort en goed: het PACS is als juridische vorm een soort paard van Troje dat, vroeg of laat, zal worden ingezet om te proberen de burcht van het burgerlijk huwelijk te veroveren.¹⁹ Terwijl ze dus voor een specifiek, juridisch aan het huwelijk gelijkwaardig partnerschap voor homostellen was geweest, zet Théry dat huwelijksopnieuw neer als een specifieke band die, vanuit zijn essentie, niet openstaat voor twee personen van gelijk geslacht: ‘(...) [een homopartnerschap] heeft slechts betrekking op het koppel en niet op de afstamming, anders dan het huwelijk. (...) Doordat bij het aanwijzen van de vader *een spreekakete* [*acte de parole*] centraal staat, behoudt het vaderschapsvermoeden helemaal zijn waarde, al is het niet het enige middel waarmee een man kan verklaren vader te zijn. (...) [het huwelijk] ongeslachtelijk maken zou een dergelijke ontkenning van de betekenis van de band zijn – voor degenen die niet “een persoon” maar een persoon *van het andere geslacht* trouwen – dat het maar één gevolg zou hebben: alleen het kerkelijk huwelijk zou de band tussen de man en de vrouw blijven symboliseren.’²⁰

5. Stanley Cavell en de Hollywood Comedy of Remarriage

Hoewel Théry het huwelijk dus – voorlopig? – blijft koppelen aan het adagium *Pater is est...*, cursiveerde ze ook een belangrijk zinnetje in haar lange artikel: *‘We hebben niet voldoende door dat door de zeer belangrijke evolutie van de voorstellingen van wat een koppel van verschillend geslacht is, het ook mogelijk is geworden twee mannen of twee vrouwen die*

van elkaar houden als een koppel te zien'.²¹ Waarover gaat het hier? In het verschijningsjaar van haar *Le démariage*, 1993, had Théry kennisgenomen van de toen net gepubliceerde Franse vertaling van het boek *Pursuits of Happiness. The Hollywood Comedy of Remarriage* (1981) van de Amerikaanse filosoof Stanley Cavell (1926-2018).²² Het werk bestaat uit zeven hoofdstukken waarin Cavell evenzoveel Hollywoodfilms uit de jaren 1934-1949 analyseert, voorafgegaan door een introductie waarin de auteur uitlegt wat hij meent te hebben ontdekt. In een artikel uit 1999 gewijd aan Cavells studie stelt Théry dat er weinig boeken zijn die haar zoveel over het huwelijk hebben geleerd; het maakt volgens haar een geheel andere interpretatie van het moderne huwelijk mogelijk, waarbij bovendien het vraagstuk van de gelijkheid en het verschil tussen man en vrouw in een nieuw licht komt te staan.

Waarom? Wat is Cavells these? Lezen we in de inleiding. De geanalyseerde '(...) zeven films vormen een bijzonder Hollywoodgenre dat ik de comedy van het hertrouwen [*remarriage*] zal noemen (...) de drijfveer van de plot is niet om het centrale koppel samen te brengen, maar om het *terug* samen te brengen, *opnieuw* samen te brengen. Het gegeven van het huwelijk wordt dus blootgesteld aan het gegeven of de dreiging van echtscheiding.' Hij voegt daar verderop een historische situering aan toe: 'De jaren dertig (...) waren (...) de beginjaren van een nieuwe fase in de filmgeschiedenis (...) deze fase (...) is nauw verbonden met een fase in de geschiedenis van het zelfbewustzijn van vrouwen.'²³ Het boek doet Théry inzien dat het huwelijk op een nog fundamenteelere manier is veranderd dan ze in *Le démariage* had laten zien: niet alleen zijn ervoor kiezen en het verbreken geheel een zaak van het individuele geweten geworden, ook het (steeds opnieuw!) *hertrouwen* maakt integraal deel uit van het moderne huwelijksideaal. Door de ontdekking van het genre van de *Comedy of Remarriage* wordt op zijn minst een belangrijke nuance aangebracht in de traditionele periodisering van het moderne huwelijk, dat rond 1800 is ontstaan en vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw ingrijpende omwentelingen zou hebben ondergaan. Volgens Théry identificeert Cavell 'een fundamenteel, maar verborgen moment in onze geschiedenis, omdat we het tijdperk [de jaren 1934-1949 dus, PvdW] ofwel met de crisis, ofwel met de oorlog identificeerden. Als we Cavell serieus nemen, moeten we erkennen dat er in dit tijdperk tevens sprake was van een ware herformulering van het huwelijk, waarbij een nieuw geluksideaal en een nieuw begrip van de legitimiteit van het huwelijk aan elkaar worden verbonden en waarbij er nieuwe vragen opduiken over het mysterie van de band van een koppel. We kunnen ook zeggen: in dit tijdperk vormt zich een nieuw huwelijksmodel. (...) Omdat het gesprek er de kern van vormt, zal ik het het *mariage conversation* noemen.'²⁴

Théry onderscheidt vervolgens vijf kenmerken van het nieuwe ‘huwelijksmodel’ zoals geanalyseerd door Cavell en door haar dus *mariage conversation* genoemd. Op de eerste plaats zijn zowel de ouders als de kinderen van het stel afwezig: het huwelijk draait voortaan om het koppel, waarbij hun keuze voor elkaar als partner niet wordt bepaald door hun ouders en er evenmin wordt verondersteld dat het stel kinderen krijgt; dit kan, maar hoeft niet. Ten tweede: de legitimiteit van het huwelijk ligt niet bij voorbaat of bij sluiting ervan vast, maar moet zich in de loop der tijd bewijzen. Getrouwd zijn betekent steeds rekening houden met de mogelijkheid van een crisis, om die beproeving dan te boven komen en te *hertrouwen*. Dit proces kan zich in principe eindeloos herhalen in een soort van *éternel remariage*. Een derde kenmerk is een explicatie van de notie *mariage conversation* zelf: daarvoor is de vrouw noodzakelijkerwijze een *gelijkwaardige gesprekspartner* geworden waardoor een daadwerkelijke uitwisseling tussen de echtelieden mogelijk wordt. Er kan tussen hen dan een ‘geheime verstandhouding’ (*complicité d’une entente*) ontstaan – ‘*private jokes*’ –, maar ook zullen ze de kunst van het twistgesprek moeten leren. Het vierde kenmerk is in zekere zin een uitvergroting van het tweede: de mogelijkheid van echtscheiding is er altijd. Dit is echter niet louter een negatief gegeven, maar maakt het huwelijk paradoxaal genoeg authentiek: omdat nooit iets definitief bereikt is, blijft de band een avontuur, een uitdaging, een parcours. Tot slot heeft het *mariage conversation* fundamenteel een intiem karakter: afgesloten van het publieke domein, is het een private aangelegenheid geworden.

Théry doet aan de hand van Cavells hypothese een poging de geschiedenis van het moderne en van het hedendaagse huwelijk anders te lezen. Reeds in de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw zou het ideaal van het *mariage conversation* zijn opgedoken, ‘dat bij aanvang dan misschien niet met een reële gelijkheid correspondeerde, maar ten minste met de droom van gelijkheid tussen mannen en vrouwen.’²⁵ De jaren zestig op hun beurt zijn dan niet meer het tijdperk waarin de nieuwe verbeelding van het huwelijk vorm kreeg, maar simpelweg het moment waarop de maatschappelijke, economische en culturele condities een daadwerkelijke democratisering van het huwelijk hebben mogelijk gemaakt (genoemd worden de massale entree van vrouwen op de arbeidsmarkt, en de introductie van de anticonceptiepil). De metamorfose van het huwelijksideaal was al ruim vóór de jaren zestig in gang gezet, maar pas decennia later peilt men daar de antropologische dimensie van. Verder situeert Théry haar eigen werk ten opzichte van dat van Cavell: ‘Het *démariage* (...) ligt in het verlengde van het *mariage conversation*. Alleen het koppel zelf, in het geheim van hun intimiteit, verschaft de band zijn legitimiteit.’²⁶

Samenvattend: de grote les van Cavell is dat het huwelijk weliswaar een aangelegenheid van twee gelijken is geworden, maar dat daardoor bepaald niet het verschil

tussen de seksen minder scherp wordt, een angst die de strijd van vrouwen voor meer gelijkheid altijd had begeleid. ‘Het genre van de *Comedy of Remarriage* betekent in laatste instantie dat men nooit over een vaststaand antwoord beschikt, zelfs niet op de vraag “wat van het huwelijk een eerbiedwaardige conditie maakt”. Voor Cavell symboliseert het huwelijk in die zin het democratische maatschappelijke contract, waarin instemming [*consentement*] het wezen van het legitiem samenlevingsverband uitmaakt.’²⁷ Het hedendaagse huwelijkskoppel vormt niet één geheel, maar is juist een *duo*.

6. *Mariage pour tous*

Richten we in het nieuwe millennium de blik op Europa en daarbuiten, dan zien we dat na de jaren negentig, waarin her en der geregistreerde partnerschappen (al dan niet exclusief voor homoseksuelen) worden gecreëerd, Nederland een primeur heeft: op 21 december 2000 wordt de *Wet openstelling huwelijk* aangenomen waarin is bepaald dat art 1:30 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek voortaan zal luiden ‘Een huwelijk kan worden aangegaan door twee personen van verschillend of gelijk geslacht.’ De wijziging treedt op 1 april 2001 in werking. Dit voorbeeld wordt in 2003 gevolgd door België, vanaf 2004 door een aantal Amerikaanse staten, en door Spanje (2005), Zuid-Afrika (2006), Noorwegen en Zweden (2009), Portugal, IJsland en Argentinië (2010) en vanaf 2011 door een aantal Mexicaanse staten. Frankrijk lijkt als West-Europees land wat achter te blijven. Het zal ongetwijfeld te maken hebben met het feit dat medio 2002 ruw een eind is gekomen aan de linkse parlementaire meerderheid en dus het cobestuur op landelijk niveau. De creatie van het PACS was al erg tegen het zere been van de rechtse oppositie geweest en wanneer die oppositie opnieuw aan de macht is, is het parool eerder ‘terugdraaien’ dan ‘verder gaan’.

Wat Irène Théry betreft, hoewel zij zich in de jaren 2000 met familie en gezin blijft bezighouden, lijkt zij haar aandacht ook te hebben verlegd naar een verwant, maar toch ander onderzoeksdomein, getuige een zeer lijvige studie uit 2007, *La distinction de sexe. Une nouvelle approche de l'égalité*. Hier ontbreekt de ruimte om de problematiek in detail te behandelen maar kort gezegd vertrekt Théry in dit boek vanuit het volgende probleem: heeft de enorm toegenomen of misschien zelfs ‘voltooide’ gelijkheid tussen de seksen in onze samenlevingen ervoor gezorgd dat het sekseonderscheid iets minder scherp is geworden? Dat het dus voor iedereen volledig duidelijk blijft óf vrouw óf man te zijn? Ofwel, in iets provocerendere vorm: ‘wie kan het zich voorstellen om te leven, beminnen en dansen in het grijze gebied van een ongedifferentieerde wereld?’²⁸ In de conclusie van het werk komt weliswaar niet de notie van een huwelijk

tussen personen van gelijk geslacht voorbij, maar wel stelt Théry duidelijker dan tevoren: ‘Het lijkt niet mogelijk de debatten over het hedendaagse gezin aan te roeren zonder die te verbinden met de nieuwe vragen die worden opgeworpen door een al even radicaal nieuwe waarde in de geschiedenis van de mensheid: het beginsel van gelijkheid tussen de seksen. (...) Het is evident dat de woorden “koppel”, “huwelijk”, “ouder”, “gezin” niet meer helemaal dezelfde betekenis kunnen hebben vanaf het moment dat men die niet meer fundeert op het holistische principe van een koppel tussen een man en een vrouw dat vanzelfsprekend getrouwd is en kinderen zal voortbrengen. En het is ook evident dat dientengevolge de gehele huwelijkslogica die de geslachtelijke dimensie van het maatschappelijke leven in het algemeen beheerste ter discussie komt te staan.²⁹ Een concrete invulling van die woorden met betrekking tot de noties ‘ouder’ en ‘gezin’ vinden we aan het eind van de conclusie, waarin Théry homo-ouderschap als fenomeen behandelt en laat zien dat dit niet fundamenteel verschilt van ander ouderschap, maar integendeel juist aansluit bij de nieuwe vormen die verwantschap en afstamming reeds hebben aangenomen (denk aan nieuw gevormde gezinnen, eenoudergezinnen, adoptie en de mogelijkheden door voortplanting onder medische begeleiding). Hoewel de notie ‘huwelijk (voor partners van gelijk geslacht)’ zoals gezegd strikt genomen niet ter sprake komt, is wel zonneklaar dat de afstamming reeds ingrijpend veranderd is – en daar richt Théry in de jaren daarna dan ook haar aandacht op.³⁰

Medio 2012 is het opnieuw de overwinning van links – nu die van presidentskandidaat François Hollande, mét ruime parlementaire meerderheid – die de zaken in beweging zet. Hollande had aangekondigd dat hij huwelijk en adoptie zou gaan openstellen mocht hij worden verkozen, en houdt woord. Vanaf de *rentrée* van 2012 barsten de debatten over de voorgenomen hervorming in alle hevigheid los; op 7 november wordt het wetsvoorstel in de ministerraad gepresenteerd. Théry mengt zich vanzelfsprekend in de discussies: in februari 2013 verschijnen het boekje (onder haar redactie) *Mariage de même sexe et filiation* – een reactie op de stellingname van de *Union nationale des associations familiales*, die zich in oktober 2012 ‘uit naam van alle Franse gezinnen’ tegen de hervormingen heeft uitgesproken – en een beknopt artikel van haar hand, ‘Le mariage a déjà changé’. Het eerste dat opvalt in Théry’s bijdragen: ze is voorstander van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht geworden. Is het de ingezette hervorming geweest die haar heeft gedwongen positie te kiezen voor of tegen de creatie van het homohuwelijk – wat eerder nog niet aan de orde was? Hoe het ook zij, laten we haar argumentatie onder de loep nemen. Ten aanzien van de jaren 1998-1999, toen felle en splijtende discussies Frankrijk beheersten, roept

Théry in herinnering dat zij toen voorstander was van een vorm van geregistreerd partnerschap specifiek voor homostellen en met precies dezelfde rechten als voor echtparen – wat het PACS overigens *niet* was, zoals we zagen. Maar we zagen ook dat ze toen halt hield voor het openstellen van het huwelijk:

‘Waarom kon ik er destijds niet mee instemmen en waarom ben ik vervolgens – in feite reeds sinds tien jaar – van mening veranderd? (...) Ik heb nagedacht, gestudeerd en ben tot de conclusie gekomen dat de formule van Jean Carbonnier, die extreem juist en nuttig was geweest om de betekenis van het burgerlijk huwelijk te begrijpen, dat nu niet meer is, simpelweg omdat het huwelijk rond de eeuwwisseling een ingrijpende verandering heeft ondergegaan. Het vaderschap en breder de afstamming zijn in zodanige mate los van het huwelijk komen te staan dat men in 2005 is overgegaan tot het *regelrecht afschaffen* van het juridische onderscheid dat vroeger geheel het familiale en maatschappelijke leven ordende, door eer aan de ene kant tegenover schaamte aan de andere kant te plaatsen: het onderscheid tussen wettige afstamming en natuurlijke afstamming.’³¹

Théry schetst daarop in vogelvlucht de laatste eeuw huwelijks- en afstammingsrecht in Frankrijk, opgesomd aan de hand van drie grote omwentelingen: op de eerste plaats het gelijktrekken van de rechten van kinderen, of hun ouders nu getrouwd zijn of niet (afschaffing van het verbod op het onderzoek naar het vaderschap in 1912 en een gelijke erfrechtelijke positie voor natuurlijke kinderen in 1972); ten tweede het gelijktrekken van de rechten van kinderen, of hun ouders nu samenleven of gescheiden zijn (creatie van gezamenlijk ouderlijk gezag na echtscheiding in 1978 en introductie in het recht van het principe van co-ouderschap na scheiding in 2002); en ten slotte dus het verwijderen uit de Code Civil van het onderscheid tussen wettige en natuurlijke kinderen in 2005.³² De gevolgen van de omwentelingen:

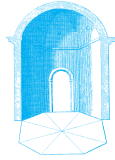
‘De afstamming rust voortaan niet meer op de sokkel van het huwelijk. Ze is op haar eigen sokkel geherfundeerd [*refondée*], is voor iedereen gemeenschappelijk en hangt niet af van het feit of de ouders getrouwd zijn of niet, met elkaar leven of gescheiden. Het vaderschapsvermoeden is niet verdwenen, maar radicaal van betekenis veranderd. Het is niet meer “de kern van het huwelijk” omdat het de wereld van *echte gezinnen* niet meer scheidt van de wereld van *non-gezinnen* [non-familles]. (...) Het is van cruciaal belang in het achterhoofd te hebben in welke mate de betekenis van het burgerlijk huwelijk is veranderd als we willen begrijpen waarom de belangrijkste juridische reden die men gisteren nog kon geven om het huwelijk per definitie als de band tussen een man en een vrouw te beschouwen, het vaderschapsvermoeden, niet meer opgaat: (...) vandaag, vooral na 2005, kunnen we in retrospectief de historische beweging vatten die me ertoe brengt [de formule van Carbonnier] om te keren, en te stellen: de kern van het huwelijk is niet meer het vaderschapsvermoeden, maar het koppel.’³³

Doordat het koppel dus de kern van het huwelijk is geworden, is de openstelling ervan voor Théry gerechtvaardigd geworden. En daardoor is volgens haar ook het *imago* van het huwelijk een ander geworden. Eind jaren negentig werd het instituut door homoseksuelen opgeëist, maar degenen die dat deden verklaarden dat ‘uit principe’ te doen en daar zelf vooral niet mee van doen te willen hebben. Waar het huwelijk toen hét symbool was van een burgerlijkheid en een familiale orde waarmee je als homoseksueel niet geassocieerd wilde worden, is het instituut nu begerenswaardig geworden.

7. Besluit

Met de openstelling van het huwelijk voor twee partners van gelijk geslacht, inmiddels een feit in vrijwel heel West-Europa en flink wat landen daarbuiten, is er een belangrijke symbolische en, zo lijkt het, onomkeerbare stap gezet. In andere landen verschillen de voorgeschiedenis van die hervorming, en het tijdstip en de wijze waarop deze tot stand kwam, flink van de Franse situatie, die hier werd geschetst als context bij de gedachten van Irène Théry over huwelijk en afstamming. Maar waar Théry op wijst, lijkt een algemenere betekenis te hebben: aan de openstelling van de echtverbintenis ging altijd een transformatie ervan vooraf, waardoor de verhoudingen binnen het huwelijk gelijkwaardiger zijn geworden en, daarmee samenhangend, de afstamming zich van dat huwelijk heeft verzelfstandigd. Maar precies die laatste ontwikkeling doet direct ook de vraag rijzen of de openstelling van het huwelijk, hoezeer dat symbolisch ook van belang is, wel als het ‘beslissende eindpunt’ is te beschouwen. Bezien vanuit het afstammingsrecht is dat in ieder geval niet het geval. Théry stelde het al vast in 2007: het *démariage* verandert het gehele verwantschapstelsel ingrijpend en het is niet meer het huwelijk maar de *afstamming* die het centrale punt van een gemeenschappelijk familierecht is geworden.³⁴ En lezen we nog eens aandachtig de titel van het boekje waarmee we aanvingen, dan wordt daar gewag gemaakt van een *onvoltooide* metamorfose: waar het *mariage pour tous* is veroverd, geldt dat nog niet voor de *filiation pour tous*. Dit is niet de plek om ons te buigen over de vraag op welke manier en op basis van welke beginselen zo’n ‘afstamming voor iedereen’ vorm moet krijgen. Hier stonden centraal: het parcours richting dat vraagstuk, en de plaats die de openstelling van het huwelijk daarbinnen inneemt. Die openstelling ‘bekrachtigt de geleidelijke herdefinitie van het huwelijk, dat eerder de stichtende institutie van het vaderschap was en langzamerhand de institutionele band van een koppel is geworden (...).’³⁵

Noten

1. De vertalingen in dit artikel zijn steeds van de auteur. De auteur dankt Bas Kortmann, Ronald Tinnevelt en Bart Verheyen voor hun commentaar en correcties op een eerdere versie van dit artikel.
2. Irène THÉRY, *Le démariage. Justice et vie privée*. Parijs: Odile Jacob, 1993, p. 12.
3. Om te laten zien dat de fenomenen die Théry beschrijft zich niet tot Frankrijk beperken, zullen we bij een aantal belangrijke en symbolische wetwijzigingen het Nederlandse equivalent met tijdstip vermelden.
4. Irène THÉRY, *Le démariage* (noot 2), p. 14. In de Franse tekst staat 'démariage' alleen in het eerste citaat cursief; in dit artikel zet ik het steeds cursief. Théry plaatst twee verwijzingen: ze stelt dat het *démariage* als cultureel fenomeen vergelijkbaar is met wat filosoof Marcel Gauchet heeft gezegd met betrekking tot de religie in zijn werk *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion* ('De onttovering van de wereld. Een politieke geschiedenis van de religie') uit 1985. En de zinsnede die ze citeert, is van historicus Georges Duby, uit zijn *Ridder, vrouw en priester. De middeleeuwse oorsprong van het moderne huwelijk*. Vertaling Roland Fagel en Luuk Knippenberg. Amsterdam: Becht, 1985 [1981], p. 33.
5. Irène THÉRY, *Le démariage* (noot 2), p. 41. Merk op dat de grote rechtshistoricus Hermann Conrad over de betekenis van die gebeurtenis stelt: '[Met de wetgeving van de Franse Revolutie] werd voor het eerst in de rechtsgeschiedenis van het moderne Europa – conform het idee van scheiding van staat en kerk, van een wereldlijk en een religieus domein – een gesecculariseerde huwelijksvorm tot stand gebracht die tot voorbeeld voor de huwelijkswetgeving in de Europese statenwereld heeft gediend.' Zie zijn artikel 'Die Grundlegung der modernen Zivilehe durch die französische Revolution. Ein Beitrag zur neueren Geschichte des Familienrechts', in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte/Germanistische Abteilung* 67 (1950), p. 339.
6. Irène THÉRY, *Le démariage* (noot 2), p. 45.
7. Irène THÉRY, *Le démariage* (noot 2), pp. 103-105. In Nederland was de echtscheiding vier jaar eerder op vergelijkbare wijze geliberaliseerd: in 1971 werd de Wet herziening echtscheidingsrecht aangenomen, waardoor 'duurzame ontwrichting' van het huwelijk voortaan een echtscheidingsgrond was.
8. Irène THÉRY, *Le démariage* (noot 2), p. 386.
9. Irène THÉRY, 'Différence des sexes et différence des generations. L'institution familiale en déshérence', in: *Esprit*, december 1996, pp. 79-80. Théry vermeldt met een voetnoot dat Carbonnier zijn hier geciteerde stelling uitsprak tijdens een rede over het huwelijk op de *École nationale de la Magistrature* op 1 april 1994.
10. Irène THÉRY, 'Différence des sexes et différence des générations' (noot 9), pp. 86-90.
11. Zo valt te lezen in het nuttige chronologische overzicht van het Franse debat gemaakt door Marianne Schulz, 'Éléments pour un débat', in: *Esprit*, oktober 1997, p. 193. In Nederland is het in 1988 de *Gay Krant*, op dat moment onder hoofdredacteurschap van Henk Krol, die als eerste stelt dat homoseksuelen het recht hebben om te trouwen en in 1989 een verloren proefproces aanspant bij de Amsterdamse rechtbank. Zie: Tineke KALK en Corrie RIKKERS, *Wij gaan ons in de echt verbinden. Verbintenisceremonies voor homoseksuele en lesbische stellen*. Amsterdam: Schorer boeken, 2002, pp. 27-29.
12. Irène THÉRY, 'Le contrat d'union sociale en question', in: *Esprit*, oktober 1997, pp. 170-171.
13. Irène THÉRY, 'Le contrat d'union sociale en question' (noot 12), pp. 181-182 en 184. Op pagina 181 wordt wederom de formule van Carbonnier aangehaald.
14. Irène THÉRY, *Couple, filiation et parenté aujourd'hui. Le droit face aux mutations de la famille et de la vie privée*. Parijs: Odile Jacob, 1998, pp. 9-10.
15. Irène THÉRY, *Couple, filiation et parenté aujourd'hui* (noot 14), respectievelijk pp. 34, 43, 174 en 186-187. Merk op dat genoemd onderscheid in Nederland in 1997 werd afgeschaft (in werking getreden in 1998).

16. Irène THÉRY, *Couple, filiation et parenté aujourd'hui* (noot 14), pp. 103 en 149.
17. In Nederland was in 1997 de Wet tot wijziging van Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek en van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering in verband met opnemng daarin van bepalingen voor het geregistreerd partnerschap aangenomen, die in werking trad in 1998.
18. Irène THÉRY, 'Pacs, sexualité et différence des sexes', in: *Esprit*, oktober 1999, pp. 143-144.
19. Irène THÉRY, 'Pacs, sexualité et différence des sexes' (noot 18), pp. 147-153 voor de paradoxen en p. 155 voor de beeldspraak.
20. Irène THÉRY, 'Pacs, sexualité et différence des sexes', p. 178 (noot 18).
21. Irène THÉRY, 'Pacs, sexualité et différence des sexes', p. 173 (noot 18).
22. Zo vertelde Théry mij in een gesprek met haar in Parijs op 5 september 2017. Théry noemt Cavells boek reeds kort in een artikel uit 1995 en in haar Rapport uit 1998: Irène THÉRY, 'Vie privée et monde commun. Réflexions sur l'enlissement gestionnaire du droit', in: *Le débat* 85 (1995), nr. 3, p. 117; Irène THÉRY, *Couple, filiation et parenté aujourd'hui*, pp. 30-31 (noot 14).
23. Stanley CAVELL, *Pursuits of happiness. The Hollywood Comedy of Remarriage*. Cambridge/Londen: Harvard University Press, 1981, pp. 1-2 en 16.
24. Irène THÉRY, 'L'énigme de l'égalité. Mariage et différence des sexes dans *À la recherche du bonheur*', in: *Esprit*, mei 1999, p. 132. De cursivering van *mariage conversation* is steeds van mij, PvdW. Zie voor de vijf kenmerken de daaropvolgende pagina's.
25. Irène THÉRY, 'L'énigme de l'égalité', p. 137 (noot 24).
26. Irène THÉRY, 'L'énigme de l'égalité', p. 141 (noot 24). *Démariage* staat hier ook in het Frans cursief.
27. Irène THÉRY, 'L'énigme de l'égalité', p. 147 (noot 24).
28. Irène THÉRY, *La distinction de sexe. Une nouvelle approche de l'égalité*, Odile Jacob, Parijs 2007, p. 7.
29. Irène THÉRY, *La distinction de sexe*, p. 576 (noot 28).
30. Irène THÉRY, 'L'anonymat des dons d'engendrement est-il vraiment "éthique"?', in: *Esprit*, mei 2009, pp. 133-164; IDEM, 'Anonymat des dons d'engendrement. Filiation et identité narrative des enfants au temps du démariage', in: Enric PORQUERES I GENÉ (red.), *Défis contemporains de la parenté*, EHESS, Parijs 2009, pp. 81-106; IDEM, *Des humains comme les autres. Bioéthique, anonymat et genre du don*, EHESS, Parijs 2010.
31. Irène THÉRY, 'Le mariage a déjà changé. À propos du mariage de même sexe et de la filiation', in: *Esprit*, februari 2013, pp. 20 en 21. Théry vermeldt elders het 'baanbrekende proefschrift' dat haar overtuigde: *Que Dieu vous bénisse! Le mariage religieux des couples de même sexe aux États-Unis* van Baptiste COULMONT, in 2003 verdedigd aan de *École des hautes études en sciences sociales* in Parijs. Zie Irène THÉRY, *Mariage et filiation pour tous*. Parijs: Seuil en La République des Idées, 2016, pp. 55-56.
32. In Nederland werd het verbod op het onderzoek naar het vaderschap in 1909 afgeschaft; de erfrechtelijke gelijkstelling werd in 1982 geregeld (met terugwerkende kracht tot het Marckx-arrest van het EHRM uit 1979); het onderscheid tussen wettige en onwettige kinderen werd in 1997 afgeschaft (in werking getreden in 1998).
33. Irène THÉRY, 'Le mariage a déjà changé', pp. 23-24 (noot 31).
34. Irène THÉRY, *La distinction de sexe*, p. 589 (noot 28). Opnieuw in *Mariage et filiation pour tous*, p. 79 (noot 31).
35. Irène THÉRY, *Mariage et filiation pour tous*, p. 21 (noot 31).